

Po stopách kelečského dýmkařství

Milada Fohlerová

Dýmka napříč staletími a kontinenty

Požitek z kouření tabáku za pomoci dýmek si vychutnávali už téměř před 3000 let američtí Indiáni. Kouření bylo pro ně zpočátku náboženským obřadem vyhrazeným pouze kněžím, neboť tabáku byla prisuzována léčivá moc a spojení s bohy. Teprve postupem doby se kouření stávalo každodenní součástí života Indiánů. V Severní Americe byly v té době velmi rozšířené dýmky kamenné či hliněné, v Americe Jižní to pak byly dýmky z různých druhů tropických dřevin. Z předkolumbovské Ameriky jsou známy i dýmky

Indiánská dýmka - tomahavk

ve tvaru Y, kdy kratší dva konce sloužily ke kouření tabáku nosními dírkami. Specifickými dýmkami severoamerických Indiánů byly dýmky kombinované se sekyrou-tomahavkem, kdy topůrko sloužilo současně jako troubel.

V Evropě byla dýmka známa již před objevením Ameriky, sloužila ovšem k léčivým účelům, totiž ke kouření bylin jako podběl, řebíček a jiné.

K masovému rozšíření dýmky na evropském kontinentě dochází až po přivezení semínek tabáku z Ameriky v 16. století.

O botanický název **tabáku** – *Nicotiana Tabacum* - se zasloužil francouzský diplomat Jean Nicot, který byl jeho velkým propagátorem a prisuzoval mu dokonce léčivou moc, nikoli však kouřením.

Kouření totiž bylo na evropském kontinentě zpočátku spojováno s činností ďábla, což se zřejmě odrazilo i ve ztvárnění dýmek do podoby čerta.

Ve Španělsku a Portugalsku byli první kuřáci dýmek dokonce věznění.

Kouření tabáku ovšem Evropanům již záhy zachutnalo natolik, že se brzy rozšířilo nejen po celé Evropě, ale i po ostatních kontinentech a dalo vzniknout též novému řemeslu - **dýmkařství**.

Kolébkou evropského dýmkařství se stala Anglie. Pravděpodobně sem se díky zakládání anglických osad v Americe dostaly v 16. století první dýmky. Odtud se pak jejich výroba na sklonku 16. a 17. století rozšířila do Holandska. Tato země proslula výrobou hliněných dýmek po vzoru dýmek anglických. Tyto dýmky měly zprvu malou hlavičku, protože tabák byl drahý, postupem doby se hlavička zvětšovala. Nejvíce se výrobou hliněnek proslavilo město Gouda, kde je v 17. století vyrábělo na 500 dílen a firma *Want* dokonce vyrábí dýmky od 17. století dodnes. Z Nizozemí výroba dýmek postupovala do dalších zemí - Německa, Polska a Ruska. V Rusku byl velkým propagátorem kouření car Petr Veliký, jenž si svou kuřáckou vášeň dovezl z Holandska.

Kouření tabáku postupovalo kromě severního proudu i proudem jižním, který se šířil ze Španělska a Portugalska přes Francii do zemí kolem Středoziemního moře až do Orientu. Zde se kouřilo ze dvou typů dýmek - z dýmky s hliněnou hlavičkou nebo z vodních dýmek zvaných *nargile*. Vodní dýmka se pak rozšířila do Asie a Afriky.

Na opačném konci světa - v Číně a Mongolsku se tabák kouřil z dýmek s malou kovovou hlavičkou, což je tradice z kouření opia.

Velkou tvarovou i materiálovou rozmanitost nalezneme u dýmek afrických, které byly vyráběny ze dřeva, dýně, hlíny, ale i z kostí zvířat či z rohů. Zajímavý způsob kouření tabáku měli Křováci. Ti si vzhledem k nedostatku materiálu dělávali zemní dýmky, něco na způsob malé pece, a dým kouřili s tváří přitisknutou k zemi.

V Asii a Tichomoří se zase rozšířily dýmky bambusové, neobvyklé tu nejsou ani dýmky z lastur.

K oblibě kouření dýmek je nutno podotknout, že nebylo výhradně mužskou záležitostí. Už první zpráva o kouření tabáku vůbec, a to poznámka v deníku Kryštofa Kolumba hovoří o domorodcích - mužích i ženách - s čímsi podobnému opálenému dřevu v rukách. Také v horských oblastech Valašska, zejména v okolí Vsetína, Rožnova a Valašských Klobouk nebývaly ženy s fajfkou v ústech výjimkou. Týkalo se to však jen provdaných žen, svobodná děvčata si zakouřila jen tajně, protože „*kúřit' bylo na slobodnú cérku haňba a nebylo to súcí.*“

Kouřící žena. Nový Hrozenkov r. 1895. Fotoarchiv muzea

Dýmka v českých zemích

Do Čech se kouření údajně dostalo v roce 1619 od anglických vojáků, kteří sem byli vysláni pomoci „Zimnímu králi“ Fridrichu Falckému. Pražané se tehdy prý velmi podivovali, když viděli v ústech vojáků mosazné trubičky, z nichž vycházel kouř.

Pro nástroj ke kouření se v českých zemích ujal název **fajka** či **fajfka** odvozený z německého *die Pfeife*, což znamená píšťala, jejíž tvar dýmka vzhledově připomíná. Domácí název pak je **dýmka**.

Jako první výrobci dýmek u nás jsou uváděni habáni (náboženská sekta novokřtěnců), což byli velmi zruční řemeslníci, zejména keramici. Ti v 17. století zhotovovali mimo jiné také keramické dýmky s bílou glazurou a jednoduchou malbou. Výroba **hliněných dýmek** doznala v našich

*Hlavička dýmky
„gypsovky“ zvané
„vídeňská kavárenská“.
Ze sbírek vsetínského
muzea*

*Hlavička dýmky
„štiavničky“ firmy
Zachar. Ze sbírek
vsetínského muzea*

zemích velkého rozšíření hlavně v 18. a 19. století. Na Slovensku se zhotovovaly dýmky z barevné hlíny, nazývané podle centra výroby v Banské Štiavnici – „štiavničky“, jež si svou popularitu získaly po celé Evropě i v USA. V Čechách byla největším výrobcem hliněnek z bílé hlíny tzv. „gypsovek“ dílna v Kolíně.

Velké oblibě se u nás těšily též **dýmky porcelánové** – tzv. **porculánky**, často zdobené malovanými žánrovými výjevy, např. milostnými, vojenskými či portréty. Vyráběly se od 18. století v západních Čechách.

Největší tradici v Česku však mají **fajfky dřevěné** – vyráběné z nejrůznějších druhů domácích dřevin, např. olše, břízy, jasanu, ořechu, švestky, jalovce či lípy; později z dřevin importovaných, jako je švédská bříza a bruyér (vřesovec stromový). Jejich výrobou u nás prosluly především dvě oblasti – Českomoravská vysočina s centrem v Proseči u Skutče a východní Morava, kde bylo středisko dýmkařství v Kelči.

K dýmčím, které se u nás sice příliš nevyráběly, ale kvůli kvalitě kouření, již poskytují, jsou dodnes velmi populární, náleží **dýmky z mořské pěny** – zvané **pěnovky** či **meršánky**. Ty se zhotovují ze vzácného bílého nerostu – sepiolitu, který se těží v Turecku a Africe a fajfky se z něj vyrábí od roku 1723. Zvláštností tohoto minerálu je schopnost zbarvovat se kouřením do zlatohněda a tvárnost, jež umožňuje jemné řezby.

*Hlavička dýmky
pěnovky z r. 1800.
Ze sbírek
valašskomeziříčského
muzea*

Dýmky z jiných materiálů, např. kovu, skla, kamene, kukuřice a dalších možných i nemožných materiálů, se u nás dříve nevyráběly ani příliš nepoužívaly.

Dýmkařství na Valašsku

V našem regionu dosáhlo největšího rozmachu dýmkařství v městečku ležícím na pomezí Valašska a Hané – v **Kelči**. Kromě profesionálních dýmkařů kelečských se ale výrobci dýmek nacházeli i v dalších vesnicích Valašska. Nebylo jich však mnoho. Často to bývali samouci nevyučení v oboru, kteří si výrobou dýmek pouze přivydělávali. Tito fajkáři nejvíce prosluli zhotovováním dýmek vykládaných perletí, někdy i mosaznými a železnými drátky, zvaných podle oblasti výroby **fajky valašky**.

*Dýmka „valaška“ vybíjená perletí.
Vyrobená v Malé Bystřici kolem r. 1900.
Ze sbírek vsetínského muzea*

*Dýmka „valaška“ vybíjená perletí
a drátkem.
Vyrobená asi ve Velké Lhotě kolem r. 1860.
Ze sbírek vsetínského muzea*

Významným místem jejich výroby byla **Hrubá Lhota** (dnes Velká Lhota). Mezi dýmkaři tu vynikal Jan Randýsek (1882-1955) či František Hlaváč (1865-?). Výroba je doložena i z **Malé Bystřice** a **Nového Hrozenkova**, kde je zhotovoval fajkář a perleťář Martin Tkadleček (1842-1905).

Tyto fajky se těšily značné oblibě, protože byly vyváženy nejen po celé Moravě, ale i do Prahy, Vídně, Polska či Ruska.

Dýmkařství v Kelči

Počátek i zánik tohoto pro Kelč významného řemesla je zahalen hustým oblakem dýmu.

Pravděpodobný zrod fajkářství zde podle některých badatelů spadá už do 18. století, s jistotou, podloženou písemnými doklady, o něm však můžeme hovořit až ve století následujícím.

Největšího rozmachu dosáhlo v 60. letech 19. století, kdy bylo v městečku napočítáno 13 dýmkařských mistrů a 73 tovaryšů a pomocníků. V té době bylo řemeslem výnosným, proto se jím živila nebo přivydělávala spousta obyvatel Kelče. O popularitě dýmkařství svědčí i fakt, že když byla roku

1895 v Kelči zřízena pokračovací škola, bylo na ní zapsáno 15 dýmkařských učňů. Slibný rozvoj dýmkařství pokračoval jen s mírnými výpadky na konci 19. století nerušeně až do 1. světové války. Ještě před jejím vypuknutím bylo ve městě 12 samostatných mistrů, z nichž 2 větší podnikatelé zaměstnávali až 50 rodin.

Kelečské dýmky z ceníku firmy J. Pajdla, Kelč, výroba a obchod ve velkém všemi druhy dřevěných dýmek

O značné oblibě produktů kelečských fajkářů svědčí jednak jejich široké odbytiště, jednak pestrá nabídka výrobků. Dýmky se prodávaly nejen po celé Moravě, ale vyvážely se i do Prahy a za hranice českého království – do Polska, Rakouska, Uher a dýmkař Vojtěch Pajdla je dokonce posílal až do amerického Texasu (jedna z dodávek údajně ztroskotala na lodi Titanic). Zdejší řemeslníci zhotovovali pestrou paletu fajek, někteří z nich používali až 100 různých šablon. Dýmky byly nazývány třeba podle tvaru, který připomínaly, jako např. *mostky*, *kozí brady*, *šestihranky*, nebo podle místa, kam byly exportovány, jako *znojemky*, *brodsky*, *vídeňky*, *slovenky*, *uherky* aj.

První ranou, která znamenala pozvolný počátek konce řemesla, které Kelč proslavilo nejen u nás, ale i v cizině, byla 1. světová válka a poválečné období. Válka způsobila jednak nedostatek a zdražení vstupního materiálu, jednak zpopularizování cigaret na úkor dýmek, a to tím, že dříve obvyklá dodávka fajek pro vojáky byla nahrazena právě fasováním cigaret. Další příčinou byl úbytek významných odbytišť po vzniku hranic v souvislosti s rozpadem Rakouska-Uherska a také složitá byrokracie, která exportu bránila. Krizi dýmkařství za války dosvědčuje i rodinná korespondence dýmkařské rodiny Jasných, v dopise z roku 1915 se píše: „*Chábne to. (...) Přejde brzy úplně nechati dýmkařského řemesla. Mlčák Franta už nechtěl dělati tatínkovi „slovenky“. Raději prý bude ležet. Zadarmo lepší je ležet než dělati...*“

Dalším důvodem byla i tovární výroba, které ta rukodělná konkurovat nestačila, nepomohla ani modernizace a zavedení strojové výroby některých kelečských výrobců. Dalším úderem, z něhož už se kelečské fajkářství nevzpamatovalo, byla světová hospodářská krize 30. let 20. století. Zatímco ještě v roce 1930 působilo ve městě 20 dýmkařů, po vypuknutí krize jejich počet v roce 1935 klesl na pouhé 4. Za války je sice ještě uváděno o jednoho dýmkaře více, poválečná doba a znárodňování však za kelečským dýmkařstvím udělalo definitivní tečku.

Z početných kelečských dýmkařských rodin jmenujme alespoň Bothovy, Hlavicovy, Jasně, Králíkovy, Kundrátkovy, Mašláňovy, Minářovy, Mlčákovy, Pajdlovy, Pitrunovy, Plesníkovy, Ondrouškovy, Radovy a další.

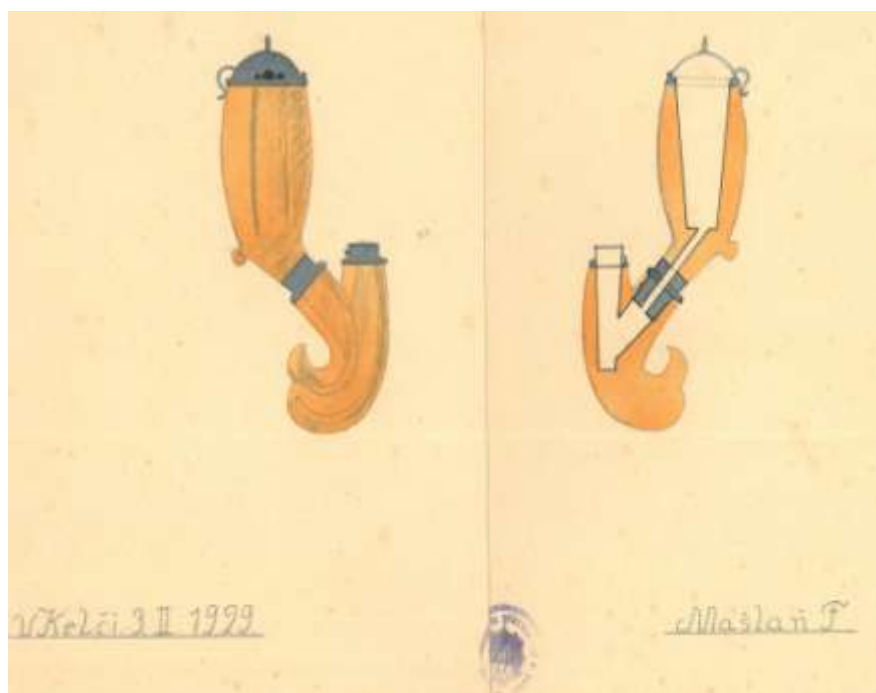
Reklamní dýmka fajkáře Arnošta Botha (1881-1949). Od běžných kelečských dýmek se liší velikostí – je asi 3x větší než obvyklé, a výzdobou – běžná kelečská produkce bývala nezdobená řezbováním. Autor této fajfky byl jedním z mála, který dýmky dřevořezbou dekoroval a zdobil fajfky i ostatním dýmkařům

Výroba kelečských fajek

Výroba dýmek představovala dlouhý a náročný proces, na jehož počátku byl neopracovaný kus dřeva a na konci často až umělecký předmět.

V Kelči se zhotovovaly 2 základní tvarové typy dýmek – starší typ zvaný **krkovka** (na obr. vlevo), která měla troubel zastrčenou přímo do hlavičky.

A složitější a vývojově novější **obkuska (štekovka)** (na obr. vlevo), která byla tvořena ještě jednou částí – **odlévákem** (odlívku). V něm se usazovaly zplodiny vznikající při kouření (nazývané „močka“), což pak usnadňovalo čištění dýmky.

*Školní výkresy dýmkařského učně Františka Mašláňe
ze Živnostenské školy pokračovací v Kelči z let 1928-1929*

Na zhotovování fajek se často podílela celá dýmkařova rodina včetně dětí a žen, jež vypomáhaly především při povrchových úpravách materiálu. Pracovní doba trvala až 16-18 hodin denně a jeden dělník s rodinou vyrobil za týden asi 5-8 tuctů (60-96 kusů) krkovek a asi poloviční počet obkusek.

Jak se rodí dýmka

Postup výroby dřevěných fajek se skládal ze spousty dílčích úkonů a dýmkař musel ovládat práci nejen se dřevem, ale i s kovem, čemuž také odpovídalo vybavení fajkářovy dílny, za níž obvykle sloužila kuchyně. Její nedílnou součástí byl pracovní stůl (veršáték), šlapací soustruh (drexl), na němž se pomocí rozmanitých nástavců soustružilo, vrtalo, ořezávalo, brousilo apod., dále to byly různorodé nástroje - pily, nože – fajkovce, kleště, kladívka, kovadliny, pilníky, vrtáky, cináky a jiné a také chemické látky (kyselina dusičná, vídeňské vápno, borax (minerál užívaný při svařování), šlosrót (mosazná drť), klíh atd.)

Prvním krokem bylo **obstarání** vhodných **stromů**. Z místních zdrojů to byly olše a bříza. Ty si fajkáři opatřovali většinou sami, nejprve kolem Kelče, později po jejich vykáčení až na Slovensku. Ze zahraničí si pak dávali posílat švédskou břízu a bryére (vřesovec stromový). Ze stromů používali spodní kořenové části (hrče), které po opracování dávaly pěknou kresbu (fládr).

Další fází bylo **zpracování dřeva**, které se na dýmkařské „stolici“ nejprve nařezalo rámovou dvojmužnou pilou na pláty (fleky). Na ně se podle šablon

*Josef Both vyřezává z dřevěných plátů fajky na dýmkařské stolici.
Ze soukromé sbírky Jiřího Botha*

(mustrů) nakreslily obrysy hlaviček a odléváků, které se menší šrákovou pilkou vyřezaly. Do těchto polotovarů se následně na šlapacím soustruhu vyvrtaly otvory.

Poté se přistoupilo ke konečnému **tvarování**, jež se provádělo jednak nožem - fajkovcem, jednak pomocí soustruhu.

Dále následovala práce s kovem – **kování dýmek**, které bylo dvojího druhu: Povrchové kování se nazývalo **kutí** a myslelo se jím osazování vrcholu hlavičky dýmky kovovou obroučkou - *krancem* a kloboučkem se zobáčkem, ústí odléváku zase menší obroučkou - *kranečkem*. Vnitřním kováním bylo **plechování** – jednalo se o oplechování vnitřků hlaviček a odléváků v podobě 2 kovových jehlanců spojených tenkou trubičkou. Plechování vnitřku dýmek se užívalo u dřevěných fajek, aby se

zamezilo hoření dřeva a pronikání dehtu (nepoužívalo se pouze u dýmek z bryéru, jehož struktura je dostatečně kompaktní). Nejužívanějším kovem pro kování dýmek byl pakfong (slitina zinku, mědi a niklu), na nějž se kutí i plechování podle šablon (mustrů) narýsovalo a poté vystřihlo nůžkami na plech. Kloboučky se dále tvarovaly prostřednictvím kovových raznic, plechování se formovalo na malých kovadlinách.

Vnější i vnitřní kování se následně **pájelo**. V případě plechování se k tomu užívalo tzv. cínáků. Pájení kutí se provádělo bez páječek za pomoci pájecího materiálu boraxu a šlosrótu.

Po těchto úkonech se výroba dýmek přiblížila ke konci a na řadu přišla **povrchová úprava** dřeva – opracování jemnými pilníky, vyhlazení přesličkou (skřejpem), později skelnými papíry,

Kelečský dýmkař Julius Ficek u dýmkařského soustruhu v roce 1942. Fotoarchiv muzea

následovalo moření (pácování) roztokem kyseliny dusičné (šalvostrem) a poté sušení v troubě. Na samotný závěr se dýmky natřely lněným olejem a vyleštily šelakovou politurou.

Jedinou součástí dýmek, kterou dýmkaři nezhotovovali sami, byly troubele (trestky), k jejichž výrobě využívali dovedností profesionálních soustružníků.

Kelečský fajkář Josef Both při práci u verštatů. Kresba Jana Kobzáně z r. 1931. Ze soukromé sbírky Jiřího Botha

Použité prameny:

- Sbíрка Muzea regionu Valašsko, fond Kelč

Použitá literatura:

- DOMLUVIL, S.: Dýmky a obušky perletí vybíjené. *Sborník muzejní společnosti ve Valašském Meziříčí*, 1899, s. 62-65.
- JASNÝ, J.: Dýmkařské řemeslo – 4. pokračování. *Zpravodaj Městského úřadu v Kelči*, únor 2012, s. 20-21.
- MALIVA, J.: Kelečské dýmky. *Zprávy Krajského vlastivědného ústavu v Gottwaldově*, 1958, s. 114-117.
- MATĚJKA, F.: *Dějiny města Kelče*.
- STANISLAV, J.: *Tajemství dýmky*. 2004.
- SVĚRÁK, A.: Dýmkařství v Kelči. *Naše Valašsko*, 1931, II, s. 170-175.
- VRANECKÝ, J. O.: *Dýmkařství na východní Moravě*. Rožnov pod Radhoštěm 1972.

Poděkování:

Panu Jiřímu Bothovi za poskytnutí materiálů ze soukromé sbírky.

Kelečské dýmky v expozici Po stopách kelečského dýmkařství

Vydalo Muzeum regionu Valašsko, p. o. za financování Města Kelč v roce 2012 jako doprovodnou publikaci k expozici **Po stopách kelečského dýmkařství**.